International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(5): 154-158
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 16-07-2017
Accepted: 20-08-2017

डा. सुशान्तकुमारराजः
सहाचार्यः, साहित्यविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.)
श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा, भारत

Correspondence
डा. सुशान्तकुमारराजः
सहाचार्यः, साहित्यविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.)
श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा, भारत

नैषधीयचरितमहाकाव्ये श्रीहर्षस्य वर्ण्णनपटुत्वसमीक्षणम्

डा. सुशान्तकुमारराजः

प्रस्तावना

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःष्यन्दमाना महतां कवीनाम्।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुनन्तं प्रतिभाविशेषम्॥ [1]

एतद्वचनानुसारेण संस्कृतसाहित्ये सहृदयहृदयाह्लादिशब्दार्थमयत्वेन विनिर्मितानि नैकविधानि काव्यानि महाकाव्यानि च तत्तत्कवीनाम् अलौकिकं प्रतिभाविशेषं निरन्तरमभिव्यञ्जयन्ति । तेषां काव्यानामनुसन्धानबलेन काव्यकर्तुः रचनापाटवं समनुभूयते पाठकैः । मञ्जुलशब्दार्थयोः समावेशेन काव्यानि समुत्कृष्टानि भवन्तीति विदितचरमेव । शब्दार्थयोर्मञ्जुलत्वं रसध्वन्यादिसमन्वयेन गुणालङ्कारीतिवृत्त्यादिनिवेशेन च जायत इति आलङ्काराकाचार्याणामभिमतमस्ति । काव्यनिर्माणवेलायां रसगुणालङ्कारादियोगेन सह तदौचित्यपूर्णशब्दव्यवहार: कर्तव्य:, येन तत: चारुत्वसम्पन्नार्थबोधो भवेत्। संस्कृतसाहित्यजगति प्रतिभासम्पन्नकवीषु कालिदास-भारवि-माघ-दण्डि-श्रीहर्षादयो महाकवयः प्रमुखस्थानं भजन्ते । एषु कविवरेषु वर्णनापाटवदृष्ट्या न्यायवेदान्तादिशास्त्रनिपुणकवेः श्रीहर्षस्य वैशिष्ट्यं प्रणीधानयोग्यमस्ति।
ख्रीष्टीयद्वादशशतके लब्धजनुषा महाराजस्य जयचन्द्रस्य पृष्ठपोषकताम् आप्तेन महाकविना श्रीमता श्रीहर्षेण द्वाविंशतिसर्गात्मकं नैषधीयचरितमिति एकं महाकाव्यं व्यरचि। महाकविनाऽनेन महाभारतस्य वनपर्वणि विद्यमानं नलदमयन्ती-उपाख्यानमाधारीकृत्य इदं काव्यरत्नं विनिर्मितम् । महाकाव्येऽस्मिन् विद्यमाना वर्णनाशैली सकलसहृदयहृदयाह्लादकारिणी सम्पद्यते । अत्र वैदिकशास्त्रादारभ्य सर्वाण्यपि शास्त्रीयतत्त्वानि स्वशैल्या प्रकाशितानि सन्ति। मम्मटभट्टस्य काव्यकारणगतसिद्धान्तानुरोधेन [2] काव्येऽस्मिन् कविना लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणं परमोपादेयतया समीहितम्। अतः नैषधीयचरितमहाकाव्यस्य परिशीलनेन कवेः रचनापाटवं सर्वत्र एव समुपलभ्यते । प्रतिज्ञानुरोधेनास्मिन्निबन्धे नैषधीयचरिते महाकाव्ये विद्यमानं महाकवेः श्रीहर्षस्य वर्ण्णनपाटवं सारगर्भतया समीक्षणीयम्।
विदर्भराजस्य भीमस्य तनया भवति अपूर्वसुन्दरी नैकगुणवती परमविदुषी दमयन्ती। निषधदेशस्याधिपति: भवति वीरसेनतनूज: सर्वगुणसंपन्नो महाराजो नल: । नल-दमयन्त्यो: उद्दामप्रेमवर्ण्णनपुर:सरम् उभयो: विवाह:, ततस्तयोर्मिलनमत्र नैषधीयचरतमहाकाव्ये संपूर्णकाव्यिकच्छटामाध्यमेन चित्रितमस्ति। महाकवि: विभिन्नान् रसालङ्कारादीन् योजयित्वा केन प्रकारेण वर्ण्णनवैविध्यं प्रकटयति, तत्सर्वमालोच्यते। नैषधीयचरितमहाकाव्यस्य प्रथमे सर्गे नलराजस्य प्रतापवर्ण्णनप्रसङ्गे अनेके वैचित्र्यपूर्णाः श्लोका रचिता: सन्ति। तेषु एकोऽत्रालोच्यते। यथा –

यदस्य यात्रासु वलोद्धतं रज: स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम।
तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ॥ [3] इति।

आकाशे पूर्णचन्द्रो दृश्यते। चन्द्रस्य मध्यभागे कलङ्को राजते। इदमेव चन्द्रस्य प्राकृतिकं चित्रम्। महाकवि: एतत्प्राकृतिकं चित्रमादाय अतिशयोक्त्यलङ्कारमाश्रित्य तस्य कलङ्कं पङ्कत्वेन चित्रयति । कवेरयमभिप्रायो: यत् नलस्य सैनिका: हस्तिघोटकादिभि: सह यदा युद्धार्थं गता: तदा तेषां घटकानां पदाघातेन भूपृष्ठात् उत्थितं रज: उड्डीय सुधाम्बुधौ पतितम्। तेन हेतुना सुधाम्बुधि: पङ्किलोऽभवत् । पङ्किलात्सुधासागरात् समुत्पन्नस्य चन्द्रस्य शरीरे लग्न: पङ्क: अधुना अपि कलङ्करूपेण अस्माभि: दृश्यते इति । चन्द्रवर्ण्णनप्रसङ्गे एतादृशं चित्रं सहृदयान् आमोदयति । अत्र वर्ण्णनवैचित्र्यम् अतिशयोक्त्यलङ्कारप्रयोगद्वारा चमत्कारातिशय्यं सृजति।
नैषधीयचरिते स्थलान्तरे महाकविना श्रीहर्षेण एतच्चन्द्रवर्ण्णनमन्यथा कृतमस्ति। द्वितीयसर्गे दमयन्तीमुखवर्ण्णने कवि: लिखति-

हतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा।
कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥[4] इति।

वेधा: (ब्रह्मणा) यदा दमयन्त्या: मुखनिर्माणं कृतवान्, तदा स: चन्द्रमण्डलात्सारवस्तु आनीतवान् । सारवस्तु- आनयने चन्द्रमण्डलेगर्तं संजातम् । तेनगर्तेन चन्द्रस्य पार्श्वान्तरे विद्यमानस्य आकाशस्य नीलिमा दृश्यते । अतिशयोक्त्यपह्नुत्यलङ्कारप्रयोगेण कवि: वर्णयितुमभिलषति यत् चन्द्रमण्डले य: कलङ्क: दृश्यते स: कलङ्को नास्ति, अपि तु दमयन्तीमुखनिर्माणाय ब्रह्मणा चन्द्रात्खनित्वा ततः सर्वविधः सारपदार्थ: आनीत:, तेन संजातेन गर्त्तेन अपरपार्श्वे विद्यमानस्य आकाशस्य नीलिमावलोक्यते। पुन: दमयन्तीमुखं वर्णयितुं सकलङ्कं चन्द्रंकवि: प्रकारान्तरेण उपस्थापयति। कविरुत्प्रेक्षतेयत् चन्द्रेविद्यमान: कलङ्क: न कलङ्क:, अपि च तस्य चतु:पार्श्वे विद्यमाना पाण्डुरकान्ति: नैव पाण्डुरकान्ति: इति। चन्द्रापेक्षया दमयन्त्या: मुखमतीव सुन्दरमिति कृत्वा विधि: चन्द्रमाध्यमेन तन्मुखस्य अरात्रिकं संपादयति। कवे: भाषया-

धृतलाञ्छनगोमयाऽञ्चनं विधुमालेपनपाण्डुरं विधि:।
भ्रमयत्युचितं विदर्भजाऽऽनननीराजनवर्धमानकम्॥[5] इति।

आरत्रिकसमये यथा कश्चित् मृण्मयपात्रे गोमयं चन्दनञ्च आलेपनम् संस्थाप्य कस्यचिदारत्रिकं करोति तथाविधि: गोमयस्वरूपं कलङ्कं चन्दनस्वरूपंपाण्डुरवर्ण्ययुक्तं चन्द्रं दमयन्तीवदनारात्रिकार्थं भ्रमयति । प्रथमे सर्गेऽपि चन्द्रापेक्षया नलस्य मुखस्य सौन्दर्याधिक्यं प्रतिपादयितुं कवि: वर्णयति यत्, शारद: पार्विकशर्वरीश्वर: नलस्य मुखदास्य-मधिकर्तुमसमर्थ: अभवदिति । यथा च कवे: भाषया –

अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा क्व तत्शयच्छायलवोऽपि पल्लवे।
तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां नशारद: पार्विकशर्वरीश्वर: ॥[6] इति।

नलस्य दानशीलतां प्रदर्शयितुं महाकवि: पुनरतिशयोक्त्यिलङ्कारमाश्रत्यि स्ववर्ण्णनवैभवमुपस्थापयति। यथा-

अयं दरिद्रो भवितेति वैधसीं लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम्।
मृषा न चोऽल्पितकल्पपादप: प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृप: ॥[7] इति।

कस्यचिज्जनस्य कर्मानुसारेण स: दरिद्र: धनी वा भवेदिति विधाता तस्य जन्मसमये तल्ललाटेलिखति । एवमपि केचनजना: नलस्य राज्ये आसन्, ये तावत्दरिद्रा भविष्यन्तीति विधात्रा ललाटलेखया सूचना प्रदत्ता । नलस्तु एतादृशेभ्य: प्रचुरं धनदानं कृतवान् । अर्थिजनस्य कृते एतावतापरिमाणेन स: धनदानं कृतवान्, येन कल्पपादप: तदपेक्षया अल्पितोऽभवत्। अत्र तात्पर्यमिदं यत् कल्पपादपापेक्षयाऽपि राजा नल: अधिकं धनम् अर्थिजनेभ्य: अददात्। एतेन दरिद्रजना: धनिन: अजायन्त। एतेषां निकटे धनलाभेन दारिद्र्यं न्यूनमभवत् । कविरेतत्स्वभाषया प्रकाशयितुं लिखति, नृप: दरिद्रतां प्रणीय विधातुः अयं दरिद्रो भविता इति ललाटलेखं भ्रमं चकार । एतेन जनस्य निकटे विद्यमानं दारिद्र्यं दरिद्रमभवदिति दारिद्र्यदरिद्रतया वैधसीलिपि: अन्यथा नजाता। इत्थं नलस्य दानशीलता प्रतिपादिता। प्रकारान्तरेण तादृशंवर्ण्णनं श्रीहर्षेण नैषधीयचरितस्य द्वादशसर्गेऽपि विहितम् । दमयन्त्या: स्वयम्बरसभायां सरस्वतीमुखेन कवि: उत्कलराजस्य दानशीलतां स्फुरयितुं लिखति, यत् -

अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृताऽऽहृतार्थिनौ कामगवीसुरद्रुमौ।
मिथ: पय:सेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुत: ॥[8] इति।

अतिशयोक्त्यलङ्कारमाध्यमेनमात्र कवि: उत्कलराजवर्ण्णनसमये सरस्वतीमुखेन सूचयति यत्, उत्कलराज: महादानी आसीत्। स: इत्थं प्रजाभ्य: धनादिदानं करोति, येन दानकर्मणि लब्धप्रतिष्ठौ कामधेनू-कल्पवृक्षौ च अर्थिजनान्नाप्नवन्तौ। केवलं तौ द्वौ मिथ: दानव्यासनमाप्नुत: । अर्थात् कामधेनू: कल्पद्रुममूले स्वपय:सेचनद्वारा स्वस्य दानशीलतां प्रदर्शयति । दद्विनिमयेन कल्पद्रुम: स्वस्य कोमलपत्राणि खाद्यरूपेण कामधेनवे समर्प्य स्वदानशीलतां प्रदर्शयति । नैषधीयचरितस्य त्रयोदशसर्गे पञ्चनलीवर्ण्णनप्रसङ्गेऽपि कवे: वर्ण्णनपाटवम् अतीव चित्ताकर्षकं भवति, तद्यथा-

देव: पतिर्विदुषि! नैषधराजगत्या निर्ण्णीयते न किमु न व्रियते भवत्या ?
नायं नल: खलु तवातिमहानलाभो यद्येनमुज्झसि वर: कतर: परस्ते ?[9] इति।

वसन्ततिलकच्छन्दसा विरचिते श्लोकेऽस्मिन् कवि: श्लेषालङ्कारमाध्यमेन काव्यसौन्दर्यं वर्धयति । अत्र पद्ये विद्यमानमतिमहानलाभ: नैषधराजगत्या: चेति पदमादाय कवि: श्लेषेण इन्द्रपक्षे कथयति, यदेष पुरोवर्ती दृश्यमान: राजा धराजगत्या: (भूपृष्टस्य) पति: न, प्रत्युत स्वर्गस्य पतिरिन्द्र: अस्ति। अयं नल: खलु, किन्तु नलाभ: (नलवदाभातीति) अपि चासौ अतिमहा:, अत्यधिकं मह: तेज: यस्य स: इत्यर्थ: । यदि एनमुज्झसि तर्हि एतदपेक्षया क: तव कृतेपर: श्रेष्ठ: (वर:) स्यात् ? अत: असौ त्वया वरणीय: । वह्निपक्षे-धरतीतिधर: वाहनमित्यर्थ:। सचासौ अजश्चेति (मेष:)धराज: अर्थात्पुरोवर्ती असौ मेषवाहन: आग्नदेव: । धराजद्वारा या गतिस्तया उपलक्षित: एष पति: भवति। अतिमहा: (अतितेजस्वी) असौ नलवदाभाति। अथवा अतिमहत: अनलस्य भा: (दीप्ति:) तदवान् स: महानलाभ: इति। एवम्भूत:आग्नदेव: किमुन व्रियते? यमपक्षे-धरां पृथिवीं (भूमिम्) किम्बाधरान्पर्वतान्खुरै: शृङ्गाभ्यां वाअजति (क्षपिति) इतिधराज: महिष:, तेन यागतिस्तयोपलक्षित: पति: पालयितादेव:, यमराज इत्यर्थ: एतादृश: यमराज: पुरोविभाति,य: महानलाभ:(महान्अपि च नलवदाभाति)अस्ति। स: किमु भवत्या न व्रियते ? यदि एनमुज्झसि तर्हि कतर: तव कृते पर: (श्रेष्ठ:) स्यात् ? वरुणपक्षे- असौपुरोविद्यमान: देव: धराजानाम् (धरायां जातानां) अर्थात्पृथिव्यां जातानां सर्वेषां तरुलतागुल्ममनुष्यादीनां कृते जलदानं कृत्वागति: (जीवनधायक:) भवति। धराजानां गत्या गतिहेतुना अयं देव: इति प्रसिद्ध:। असौ अपि अतिमहस्य (पूज्यस्य) अनलस्यापि आभा: (कान्ति-अभाव:) यस्मात् तादृश: अस्ति । जलदेवतात्वात् आग्नतेजोनिर्वापयितृत्वमस्मिन्नस्ति। अत: असौ किमु भवत्या न व्रियते ? नलपक्षे-असौ पुरोवर्ती राजा नैषधो राजगत्या किमुन निर्ण्णीयते ? नैषधदेशस्य राजा इति कृत्वा या गति: ज्ञानं तया गत्या किमुअसौन व्रियते ? वरणीय इत्यर्थ: । पक्षान्तरे धराजगत्या एष ना (नर) पतिर्न किमु ? पतिरेवास्ति। नायं नल: अर्थात् अयं नल: अर्थात् अयं ना (नर:) नल एव। यदि एनमुज्झसि तर्हि तव महान् अलाभ: (हानि:) स्यात् । एतदतिरिच्य अपर: क: वर: तवपर: श्रेष्ठ: स्यात् ? न कोऽपीत्यर्थ: । आस्मिन्पद्ये नैषधराजः गत्या महानलाभ: इति पदद्वयमाश्रित्य महाकवि: श्लेषालङ्कारमाध्यमेन पञ्चार्थान् प्रतिपाद्य वर्ण्णनवैविध्यं प्रदर्शयति । एकस्य मुखस्य वर्ण्णने भिन्नभिन्नकल्पनाधारेण कवि: यत् वर्ण्णयति, तत्र वर्ण्णने चमत्कारिता दृश्यते । प्रथमे सर्गे नलस्य केशवर्ण्णने द्वितीये सर्गे च दमयन्त्या: केशवर्ण्णने विविधता दृश्यते। प्रथमसर्गे नलस्य केशवर्ण्णनं यथा –

स्वबालभारस्य तदुत्तमाङ्गजै: समं चमर्येव तुलाऽभिलाषिण:।
अनागसे शंसति बालचापलं पुन: पुन: पुच्छविलोलनच्छलात्॥[10] इति।

नलस्य केशपाश: अत्युत्तम: आसीत्। चमरी स्वपुच्छं नलस्य केशै: सह तुलयति, परन्तु यदा नल केशसौन्दर्यापेक्षया स्वपुच्छस्य सौन्दर्यं न्यूनतरमिति अनुभूतं तदा स्वबालभारस्य अपराधाभावाय पुन: पुन: चालयति । यथा कश्चिद् बाल चपल: भवतीति तस्य चापल्यं नापराधाय इति तन्माताशंसति, तथैव चमरी अपि स्वलाङ्गूलचापलव्याजेन निजबालभारस्यापराधोनास्तीति कथयति । द्वितीयसर्गे दमयन्त्या: केशवर्ण्णने महाकवि: श्रीहर्षो लिखति, यत्-

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषीमूर्धनि सा विभर्ति यान्।
पशुनाऽप्यपुरस्कृतेन ततुलनामिच्छतु चामरेण क: ॥[11] इति।

दमयन्त्या: सौन्दर्यवर्ण्णनप्रसङ्गे हंस: नलस्य पुरस्तात्भणति, हे राजन्नल ! दमयन्त्या: शिर:स्थिता: केशसमूहा: सर्वोत्कर्षेण राजन्ते। चामराणाम् उत्कृष्टत्वे सति दमयन्त्या:

चिकुरा: कथं सर्वोत्कर्षेण राजन्ते इति चेत् उत्तरे प्रकाशयति कवि: यत्, पशुना चमरमृगेण स्वपश्चाद्भागे धृतानां बालानां सौन्दर्येण सह को वा दमयन्त्या: चिकुराणां तुलनां कुर्यात्? अर्थात् दमयन्त्या: उत्तमाङ्गे स्थितै: चिकुरै: सह चमराणां पृष्ठभागे गतानां पुच्छबालानां तुलनां कोऽपि कर्त्तुं नेच्छति । एतेन केशवर्ण्णनप्रसङ्गे कवे: वर्ण्णनवैविध्यं सम्यग् प्रतिभाति ।

तत्रैव द्वितीयसर्गे कुण्डिननगरीवर्ण्णनप्रसङ्गे श्रीहर्ष: अतिशयोक्त्यलङ्कारमुपयुज्य कल्पनाविलासितां प्रदर्शयति अस्मिन् प्रसङ्गे एकस्मिन्श्लोके स: लिखति-

व्रजते दिवि यद् गृहाऽऽवलीचलचेलाऽञ्चलदण्डताडना:।
व्यतरन्नरुणाय विश्रमं सृजते हेलिहयाऽऽलिकालनाम् ॥[12] इति ।

कुण्डिननगर्याम् उच्चतमा अट्टालिका: आसन् । अट्टालिकानामग्रभागे पताका: अशोभन्त । पवनवशात् ता: पताका: उड्डीयन्ते । कवि: अत्र प्रकाशयति यत्, यदा कुण्डिननगरोपरि सूर्यस्य रथ: प्रतिष्ठते, तदा सूर्यस्य सारथि: अरुण: रथकाहनघोटकानां चोदनां नकृत्वा विश्रामं करोति । कुत इति चेत् ? कुण्डिननगरोपरि पवनेन उड्डीयमाना: पताका: घोटकानांशरीरे लग्ना: सत्य: तेषां कशाघातताडनं विदधति। सारथेररुणस्य ताडनं विना अश्वा: यथापूर्वं रथमाकर्षन्ति । पताकाताडनं कशाघातरूपेण चित्रयत: कवे: वर्ण्णनवैचित्र्यमेतेन स्पष्टतया ज्ञायते । चतुर्थसर्गे श्रीहर्ष: विरहिण्या: दमयन्त्या: चन्द्रोपालम्भवर्ण्णने विरहिणीजनोचितं कथनं समुपस्थापयति । विरहिणी दमयन्ती चन्द्रसकाशात् यदा पीडामनुभूतवती तदा सखीमुद्दिश्य सा कथयति, हे प्रियसखि !

कुरु करे गुरुमेकमयोघनं बहिरितो मुकुरं च कुरुष्व मे ।
विशति तत्र यदैव विधुस्तदा सखि ! सुखादहितं जिहितं द्रुतम् ॥[13] इति ।

अयि सखि, त्वं स्वकरे गुरुं लोहमुद्गरमेकं गृहाण, गृहाद्बहिर्दर्पणं च संस्थापय । रात्रौ यदा चन्द्र: प्रतिबिम्बरूपेण दर्पणे प्रतिफलितो भवेत्तदा लोहमुद्गरेण दर्पणोपरि प्रहर, तेन अहितश्चन्द्र: म्रियेत, अहं तन्मरणात्तत् कृतां पीडां नानुभविष्यामि । अत्र विरहपीडिताया: उन्मादग्रस्ताया: दमयन्त्या: विफलोक्तिं कवि: चिन्तयन् स्ववर्ण्णननैपुण्यं प्रदर्शयति । चन्द्रकिरणेनातिमात्रं संतप्ताया: विरहिण्या: दमयन्त्या: सखीमुद्दिश्य स्वमनोभावप्रकाशनावसरे कवि: पुन: प्रकाशयति यत्-

श्रवणपूरतमालदलाङ्कुरं शशिकुरङ्गमुखे सखिनि क्षिप। ।
किमपि तुन्दिलित: स्थगयत्यमुं सपदि तेन तदुच्छ्वसिमि क्षणम्॥[14] इति ।

अत्र सखीं प्रति दमयन्ती वदति, हे सखि ! मम श्रवणालङ्काररूपेण विद्यमानं तमालदलाङ्कुरं (नूतनतमालपत्रम्) चन्द्रोदरे विद्यमानस्य कुरङ्गस्य मुखे भोजनरूपेण समर्पय । सोऽपि कुरङ्ग: तद्भक्षणे किञ्चित्तुन्दिलितो भूत्वा चन्द्रमाम् आच्छादयेत् । एतेन चन्द्रस्य शरीरंकिञ्चिदधिकमावृतं स्यात् । चन्द्रकिरणा: बहुलतया नागच्छेयु: । अत: अहं कियत् कालं यावत् चन्द्रोत्पादितां विरहव्यथां नानुभविष्यामि । अत्र विरहिण्या: दमयन्त्या: अवस्थावर्ण्णनेइतस्तत: असमञ्जसालापवर्ण्णनेकवे: रचनाचारुत्वं दृश्यते । नलविरहेण संतप्ताया: दमयन्त्या: स्मरोपालम्भवर्ण्णनप्रसङ्गेऽपि कवे: रचनावैविध्यं दृश्यते । आलोचनाप्रसङ्गे पद्यमेकमुपस्थाप्यते, तद् यथा-

उपहरन्ति न कस्य सुपर्वण: सुमनस: कति पञ्च सुरद्रुमा: ।
तव तु हीनतया पृथगेकिकां धिगियताऽपि न तेऽङ्गविदारणम् ॥[15] इति ।

कन्दर्प: पञ्चशर: इति ख्यातम् । पञ्चभि: पुष्पै: तस्य शरा: निर्मिता: सन्तीति विदितचरमेव । विरहिणी दमयन्ती कन्दर्पमाक्षिप्य वदति, हे अनङ्ग! पञ्चसुरद्रुमा: मन्दारादय: देवानां कृते कति कति पुष्पाणि नार्पयन्ति? अर्थात् यथेच्छं पुष्पाणि देवेभ्य: प्रयच्छन्ति । त्वमपि एक: देव:, परन्तुत्वमतीव हीन: (निकृष्ट:), अत: तुभ्यं ते एकैकश: एकमेकं पुष्पं ददति । त्वं तेभ्य: तानि पञ्चपुष्पाणि आनीय केवलं पञ्चशरान्निर्मासि । अत: त्वां धिगस्तु । एतादृशं कन्दर्पनिन्दां पुन: प्रकारान्तरेण कवि: विधाय वर्ण्णनवैभवं सूचयति । तद् यथा –

षड्तव: कृपया स्वकमेककं कुसुममामनन्दितनन्दना: ।
ददति यद् भवते कुरुते भवान्धनुरिवैकमिषूनिव पञ्च तै:॥ [16]

अत्र पुन: कन्दर्पस्य निन्दां कृत्वा दमयन्ती वदति, हे कन्दर्प! ग्रीष्मादय: षड्तव: त्वयि कृपापरायणा: सन्त: न तु प्रीत्या स्व स्वसमये विकसितेभ्य: कुसुमेभ्य: एकमेकं कुसुमं तुभ्यमयच्छन् । ऋतव: अपि तवहीनत्वं विज्ञाय नाधिकं पुष्पं तुभ्यं दत्तवन्त: । वराकस्त्वमपि तेभ्य: एके नपुष्पेण धनुर्निमाय अवशिष्टानि पञ्चपुष्पाणि शररूपेण व्यवहरसि । अत: त्वांधिगस्तु । अत्र उपर्यालोचितयो: पद्ययो: यद्यपि कन्दर्पस्य पञ्चपुष्पशरत्वविषये आलोचितं तथापि उभयोर्मध्ये कविप्रतिभावलात् वर्ण्णनवैविध्यमनुभूयते । नैषधीयचरितस्य नवमे सर्गे स्थलमेकमालोच्यते, यत्र उक्तिवैचित्र्येण वर्ण्णनवैविध्यं चित्रितम् । यथा-

मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते स्वनाम मत्कर्ण्णसुधामकुर्वते ।
परेण पुंसा हि ममापि संकथा कुलावलाचारसहासनासहा ॥ [17]

दूतरूपेण नल: दमयन्तीनिकटं गत: । तत्र प्रतिज्ञानुसारेण तेन स्वपरिचय: दमयन्तीनिकटे नदत्त: । दमयन्ती परन्तु तस्य परिचयं ज्ञातुमुत्कण्ठिता । अस्यां परिस्थितौ दूतरूपेण स्थितस्य नलस्य परिचयं प्राप्तुमुत्सुका दमयन्ती साक्षात् एतन्नोक्त्वा वदति, हे अङ्ग! मया तव नामकुलादिविषये पृष्टं, परन्तु एतत्त्वं नोक्त्वा अन्यत् अनावश्यकं वदसि । अत: अपरिचिताय तुभ्यं मयापि प्रत्युत्तरं नदीयते । इयमेव कुलावलानांपरम्परा यत् ता: परेण पुंसा आलापं न कुर्यु: । कुलावलानां या आचरणपरम्पराऽस्ति, सा अपरिचितेन परेण पुरुषेण सह आलापं रुणद्धि । अत: आदौ त्वं परिचयं देहि। अत्र दमयन्त्या: दूतेन सह उक्तिवैचित्र्यं चमत्कारमातनोति । नैषधीयचरितस्य प्रथमेसर्गे उद्यानवर्ण्णने प्रसङ्गे केतकवर्ण्णनं करोति कवि: । सामान्यतया तीक्ष्णाग्रं क्रकचधारायुक्तं केतकं कवि: यथा वर्ण्णयति तेन तस्य प्रौढपाण्डित्यस्य पराकाष्ठा दृश्यते । कवि: लिखति—

त्वदग्रसूचीसचिव: स कामिनोर्मनोभव: सीव्यति दुर्यश:पटौ ।
स्फुटं स पत्रै: करपत्रमूर्तिभि: वियोगिहृद्दारुणि दारुणायते॥[18] इति ।

केतक्या: अग्रभाग: अतितीक्ष्णत्वात्सूचीसमानो वर्तते । कवि: कल्पयति यत् केतक्या: तादृशस्याग्रभागस्य साहाय्यं नीत्वा काम: अग्रभाग: कामिनो: अपयशपटौ सीव्यति । अर्थात्कामोद्दीपकत्वात्तादृशं केतकं विलोक्य कामीकामिनी च तादृशं कर्म कुर्वन्ति येन तयोरपयश: सर्वत्र खेलति । नकेवलमेतत् केतकपत्रस्य पार्श्वद्वयमपि क्रकचाकारत्वात् विरहिजनहृदयरूपकदारुणि (काष्ठे) दारुणायते । अर्थात् क्रकचं यथा काष्ठं कृन्तति तथा तत् वियोगिहृदयं कृन्तति । तत्रापि पुष्करिणीवर्ण्णने कवे: अलौकिकचिन्तनशक्ते: पारङ्गमता विलोक्यते । उपवने वृक्षालवालेषु जलसेचनाय एक: लघुस्तडाग: निर्मित: आसीत् । कवि: अमुं लघुतडागं समुद्रेण सह उपमितवान् । समुद्रे यद्यद् वस्तुवर्तते तत्सर्वमस्मिन् तडागेऽपि अस्तीति कवे: भावना। समुद्रे वडवानलो वर्तते । तडागच्छद्मनाविराजिते अस्मिन् वडवानलोऽपि अन्त: अस्तीति प्रतिपादयितुं कवि: लिखति-

चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणैरवालशैवाललतापरम्परा: ।
ध्रुवं दधुर्वाडवहव्यवाडवस्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमताम्॥[19] इति ।

यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरित्यनुमानं साहचर्यनियमाद् भवति । कविरत्र प्रकाशयितुमिच्छति यत् आस्मन् तडागसमुद्रे पवनवशात्प्रचुरशैवालपरंपरा चञ्चलीभूता भवति । इयं शैवालपरंपरा अन्तर्विद्यमानस्य वाडवानलस्य धूमावलि: । यत: उपरि धूम: शोभते, अत: अन्त: अवश्यमग्निरस्ति । सचाग्निर्वाडवाग्निरिति सिद्धम् । सामान्यशैवालमव- लोक्य वाडवाग्ने: कल्पना कवे: रचनापटुतां सूचयति ।

तडागनिकटे हंसधारणानन्तरं स: हंस: नलम् उद्दिश्य निन्दति । एतत् वर्ण्णयितुं कविर्लिखति, यथा-

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मन: समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मन: ।
तवाऽर्ण्णवस्येव तुषारशीकरैर्भवेदमीभि: कमलोदय: कियान्॥[20] इति ।

हंस: क्रन्दन्नलं वदति, हे राजन् ! सुवर्ण्णमयान् मम पक्षानवलोक्य लोभासक्तं तव मन: धिगस्तु । यद्यपि मम पक्षा: स्वर्ण्णमया: तथापि परिमाणेन एते अत्यल्पा: । यथा तुषारबिान्दुभि: समुद्रस्य कमल(जल)वृद्धि: न स्यात् तथा तव कोषागारस्य बहुभि: स्वर्ण्णै: पूर्ण्णतां गतस्य एतैरल्पै: सुवर्ण्णै: वृद्धि: न स्यात् । अत: मम मारणम् सर्वथा अकारणम् । मम सुवर्ण्ण पक्षान् दृष्ट्वा तृष्णातरलितं तव मन: धिक् । एतादृशं नलं प्रति हंसेन कृतं निन्दनं कवे: वर्ण्णनाचातुर्रीं सूचयति ।
विधातारमुद्दिश्य हंसेन य: शोकावेग: प्रकटित:, स: महाकवेः श्रीहर्षस्य करुणरसप्रकाशपाटवं दर्शयति । तत्रप्रथमसर्गेहंसमुखेनकवि: प्रकाशयति यत् –

मदेकपुत्रा जननी जराऽऽतुरा, नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन् अहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि नो ॥[21] इति ।

हंस: विलपन्वदति, हे विधे! अहं मम जनन्या: एक: एव पुत्र: आस्म । मम जनन्यपि जरातुरा, मम पत्नी इदानीं नवप्रसूतिरस्ति । नवजातशिशून् विहाय साऽपि कुत्र चलितुं नसमर्था । प्रसवयन्त्रणया साऽपि पीडिता दुर्वला चाऽस्ति । अहं तयो: मातृपत्न्यो: जीवनधायक: नले नधृत: । नल: मां मारयिष्यति । मम मरणात् तयोर्दशा कीदृशीभवेत् । एतादृशं मां मारयत: तव मनसि लेशमात्रं करुणा नोदेति ? मरणावस्थायां पति तस्य कस्यचित् प्राणिन: मनोदशामत्र पद्ये श्रीहर्ष: वर्ण्णयन् स्वरचनावैविध्यं सृजति । ऊनविंशसर्गे प्रभातवर्ण्णने कवे: वर्ण्णनाविविधता द्रष्टुं शक्यते । तत्प्रसङ्गे वक्ष्यमाण: श्लोकोऽप्यत्र आलोचनीय: । स श्लोको यथा-

त्रिदशमिथुनक्रीडातल्पे विहायसि गाहते
निधुवनधृतस्रग्भागश्रीभरं ग्रहसंग्रह: ।
मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरं भरि:
परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधु: ॥[22] इति ।

पूर्णिमायां प्रात:काले आकाशे इतस्तत: स्थिता: ग्रहतारका: क्षीणप्रभा: राजन्ते, चन्द्रोऽपिगोलाकार: शोभते । कविरत्र सुन्दररूपेण वर्ण्णयति यत् आकाशं त्रिदशानां मिथुनार्थं क्रीडातल्पवत्शोभते । तत्र मिथुनक्रीडातल्पे आकाशे देवसुरतमर्दितानि कुसुमानि इतस्तत: तारारूपेण विक्षिप्तानि सन्ति । चन्द्रोऽपिसुरतक्रीडातल्पे आकाशे तूलपूर्ण्ण-उपधानसमानो दृश्यते । अत्र तात्पर्यमिदं यत् प्रात:काले आकाशे तारका: चन्द्रश्च दृश्यन्ते । स्थूलतरा: तारा: तल्पविकीर्यमाणकुसुमतुल्या: इतस्तत: दृश्यन्ते । चन्द्र: सूर्यकिरणप्रकाशस्य समीपवर्तित्वात् सङ्कुचिताभि: निजकान्तिभि: तूलापूर्ण्णगण्डोपधानवत्शोभते । दशमसर्गे दमयन्तीस्वयम्बरसभामागतानां राज्ञां परिचयं दमयन्तीनिकटे प्रदातुं सरस्वतीबालारूपेण मध्येसभमवततार । समग्रविद्यानां धात्री माता सरस्वती भवति । तस्या: वर्ण्णने सर्वा: विद्या: केनरूपेण तन्निकटे सन्तीति प्रतिपादयितुं कवि: सरस्वतीं वर्ण्णयति । वर्ण्णनप्रसङ्गे अथर्ववेद: सरस्वत्यास्त्रिवलिजातरोमरूपेणास्तीति कवि: सूचयितुं लिखति-

आसीदथर्वा त्रिवलीत्रिवेदीमूलाद् विनिर्गत्य वितायमाना।
नानाभिचारोचितमेचकश्री: श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥[23] इति ।

नवतारुण्यमण्डिताया: सरस्वत्या: नाभिप्रदेशस्थत्रिवलिमूलात् या कृष्णवर्ण्णा रोमराजिरुद्गच्छति, सा न रोमराजि:, प्रत्युत अथर्ववेदे विद्यमाना नाना अभिचारा: प्रथिता: सन्ति । अभिचारोचितं कर्म कृष्णवर्ण्णं भवति । रोमराजिरपि कृष्णवर्ण्णा । अत: कवि: सूचयति सरस्वत्या: त्रिवलिमूलात्जाता कृष्णवर्णा रोमराजि: अथर्वश्रुतिरूपेण राजते । तत्रैव पुन: न्यायशास्त्रावस्थितित्वं सूचयितुं कवि: लिखति, यथा-

अवैमि वादिप्रतिवादिगाढ-स्वपक्षरागेण विराजमाने।
ते पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौ भूतवती यदीयौ ॥[24] इति ।

सरस्वत्या: ओष्ठद्वयं रक्तवर्ण्णं सत्शोभते । कवि: कल्पयति यत् एतस्याः ओष्ठद्वयं वादिप्रतिवादिगाढानुरक्तं सत्पक्षपाति भवति । एतद्वयमपि पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्ररूपेण सम्मुखीनं तिष्ठति । अत: तर्कशास्त्रमेतद्वयमिति निश्चप्रचम्। काव्यस्यास्य अष्टादशसर्गे नलदमयन्त्यो: उद्दामशृङ्गाराक्रीडावर्ण्णनं कवेरुद्दामभावं सूचयति । आस्मिन् प्रसङ्गे कवि: वर्ण्णयति यत्-

सोऽयमित्थमथ भीमनन्दिनीं दारसारमधिगम्य नैषध: ।
तां तृतीयपुरुषार्थवारिधे: पारलम्भनतरीमरीरमत् ॥[25] इति ।

विविधशास्त्रानुसारेण काम: तृतीय: पुरुषार्थो भवति । स एव वारिधि: । तस्य परपारं गन्तुं भैमी एवतरि: आसीत्। तादृशीं तरिं नैषध: अरीरमत्, रमयामास इत्यर्थ: । संपूर्ण्णेऽपि सर्गे उभयो: नलदमयन्त्यो: सुरतक्रीडावर्ण्णनं कवे: वर्ण्णनवैविध्यं सूचयति । एवं द्वाविंशसर्गे सन्ध्याकालवर्ण्णनप्रसङ्गे कवे: अद्भुतकल्पनाविलासित्वं द्रष्टुं शक्यते । यथा च कविर्वर्णयति –

काल: किरात: स्फुटपद्मकस्य वधं व्यधाद् यस्य दिनद्विपस्य ।
तस्येव संन्ध्यारुचिरास्रधारा ताराश्चकुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥[26] इति ।

अत्र काल: (संध्याकाल: मृत्युदेवो वा) किरातरूपेण चित्रित: । स्फुटपद्मकस्य दिनद्विपस्य अर्थात् विकसितपद्मस्य(कमलस्य)तस्य दिवसरूपकहस्तिन: वधंकृतवान्। हस्तिवधेन यद्रुधिरं निर्गतं तत्सर्वं संध्यारागरूपेण पश्चिमायां दिशि शोभते । अपि च हस्तिन: कुम्भस्थलात् यानि मौक्तिकानि निर्गतानि तानि सर्वाणि आकाशे तारकारूपेण भान्ति ।
अनया पर्यालोचनया ज्ञायते यत् श्रीहर्षस्य वर्ण्णनावैभवं काव्यसौन्दर्यं नितरां वर्धयति । अतः नैषधमहाकाव्ये पदलालित्यं वर्तते सर्वोपरीत्यत्र नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः ।

सन्दर्भा:

1. ध्वन्यालोकः, प्रथमोद्यतः- का. 6, पृ. 92
2. काव्यप्रकाशः प्रथमोल्लासः, का- 3 पृ. 24
3. नैषधीयचरितम्- 1/8
4. नैषधीयचरितम्- 2/25
5. नैषधीयचरितम्- 2/26
6. नैषधीयचरितम्- 1/20
7. नैषधीयचरितम्- 1/15
8. नैषधीयचरितम्- 12/79
9. नैषधीयचरितम्- 13/34
10. नैषधीयचरितम्- 1/25
11. नैषधीयचरितम्- 2/20
12. नैषधीयचरितम्- 2/80
13. नैषधीयचरितम्- 4/59
14. नैषधीयचरितम्- 2/56
15. नैषधीयचरितम्- 4/90
16. नैषधीयचरितम्- 4/92
17. नैषधीयचरितम्- 9/16
18. नैषधीयचरितम्- 1/80
19. नैषधीयचरितम्- 1/114
20. नैषधीयचरितम्- 1 /130
21. नैषधीयचरितम्- 1/135
22. नैषधीयचरितम्- 19/9
23. नैषधीयचरितम्- 10/75
24. नैषधीयचरितम्- 10/80

25. नैषधीयचरितम्- 18/01
26. नैषधीयचरितम्- 22/09
27. संस्कृतसाहित्येतिहासः पृ. 133